

ANTTI KARILA

Ihmisen osa maailman markkinoilla

Miten voi saada kunnollista käsitystä maailman menosta, varsinkin talouden pyörteistä ja markkinoiden vaihteluista? Monen tavallisen kansalaisen mielestä kysymykseen on jokseenkin mahdotonta vastata. Yksistään erilainen ja useilta kanavilta tuleva joukkoviestintä voi sekoittaa päätä ja aiheuttaa turhautumista, pelkoa ja torjuntaa. Miltei jokaisen olohuoneeseen tulvii kuvaa, sanaa ja ääntä enemmän kuin kukaan kohtuudella jaksaa sulattaa. Taito käyttää kaukosäädintä on entistä tärkeämpää. Eristäytymishalu saa valtaa, kun taloudelliset, sosiaaliset ja poliittiset voimat muuttavat ympäristöä kaiken aikaa. Eristäytymisestä tulee väestöryhmiä toisistaan etäännyttävä tekijä. Jotta ihminen pystyisi kohtaamaan paremmin muutoksia, hänen tulisi olla kohtuullisesti selvillä siitä, mitä muutoksiin liittyy ja siitä, mitä niiden kanssa eläminen vaatii. Äänestäjien epätietoisuus ja torjunta näkyivät myös viime eduskuntavaalien tuloksissa. Paremmin koulutetut pystyvät sulattamaan ja ratkomaan useammin eteen tulevia ongelmia. Sosiaalinen ja ta-

loudellinen eriarvoistuminen kasvaa. Ennen kaikkea työ- ja kulutusmarkkinoilla parhaiten ja heikoimmin pärjäävien väliset erot kasvavat. Heidän väliinsä jää suuri enemmistö, joka toistaiseksi vielä tulee varsin kohtuullisesti toimeen taloutensa ja arkensa kanssa.

Psykologiselta kannalta ihmisen toimintaa talouden ja markkinoiden keskellä on toistaiseksi tutkittu verraten vähän. David Kahneman ja edesmennyt Amos Tversky saivat kymmenen vuotta sitten Nobel-palkinnon etenkin laatimansa Prospect Theoryn perusteella. Siinä he osoittivat, että ihmisen taloudellinen käyttäytyminen ja päätöksen teko eivät useinkaan ole loogisia puhtaan järjen ratkaisuja. Niihin voi liittyä monia kognitiivisia vääristymiä ja tunneperäisiä vaikuttimia. Heidän mukaansa ihminen välttelee tavallisesti enemmän tappiota kuin mahdollista voittoa. Hänen taloudellinen tilanteensa vaikuttaa etenkin siihen, miten paljon hän ottaa riskejä tai pelaa varman päälle.

Kognitiivisia virhetoimintoja on mm. mielivaltainen päättely. Tietty johtopäätös tehdään

ANTTI KARILA, Psykologian tohtori
e-mail: antti.karila@kolumbus.fi

riippumatta tosiasioista. Parempi perehtyminen auttaisi asiaa. Voi tapahtua myös valikoivaa yleistämistä. Silloin päätös tehdään tuijottamalla joitakin yksityiskohtia eikä tilanteen olennaisia piirteitä. Yliyleistämistä tapahtuu, jos yhden tai muutaman kokemuksen perusteella muodostetaan sääntö ja sovelletaan sitä asetelmasta riippumatta. Toimintamalli jää ikään kuin päälle. Suurentelua tai vähättelyä taas tapahtuu monissa yhteyksissä. Silloin jonkin asian merkitys tä paisutellaan suhteettomasti tai mitätöidään tosiasioita. Joillakin on taipumusta dikotomiseen, musta-valkeaan, joko - tai ajatteluun. Toimissaan he voivat mielestään vain joko onnistua tai epäonnistua, ei mitään siltä väliltä. Tuskin kukaan voi välttyä kokonaan kognitiivisilta virheiltiltä. Niitä voi sattua varsinkin kiireisissä tai stressaavissa tilanteissa, joita taloudellisen päätöksentekijän kuten muunkin henkilön kohdalle vaihtelevasti osuu.

Tunneperäiset vaikuttimet liittyvät inhimilliseen käyttäytymiseen niin taloudellisissa ratkaisutilanteissa kuin muussakin elämässä. Useilla ihmisillä pelot ovat herkemmissä, toisilla ilmenee helpommin toiveajattelua, uhkarohkeutta ja he ottavat kernaasti riskejäkin. Monet pyrkivät taas välttelemään riskejä kaikin keinoin. Tunneperäiset tekijät ja kognitiiviset vääristymät ovat vaikuttaneet markkinoilla toimineiden henkilöiden päätöksiin niin taloudellisen taantuman ja laman syntyvaiheissa kuin niiden jatkokehityksessäkin.

Tutkimusten ja arkihavaintojen mukaan varallisuuserot vaikuttavat markkinoilla toimivien päätöksiin. Suurituloisimmat henkilöt ottavat muita todennäköisemmin riskejä. He edustavat usein avointa, energistä, kilpailunhaluista ja hallitsemaan pyrkivää persoonallisuustyyppiä. Päätöksentekotilanteessa monet heistä saattavat olla liian lyhytnäköisiä pankkinsa tai yh-

tiönsä päätöksentekijöinä myös globaaleilla markkinoilla toimiessaan. He pyrkivät kyllä otamaan todennäköisyyslaskelmat huomioon pyrkiessään maksimoimaan tavoittelemansa hyödyn. Viime vuosien tapahtumat osoittavat, että he ovat kuitenkin yliarvioineet mahdollisen hyödyn nopeissa liikkeissään. Luottoriskijohdannaisten kohtuuton paisuminen USA:n asuntomarkkinoilla ja sitä seurannut romahdus 2008, toimijoiden paniikkijarrutus, konkurssit ja laaja talouden taantuma kertovat siitä rajulla tavalla. Sijoittajat olivat ankkuroituneet ahnaasti laskelmissaan helpolta näyttäneisiin virtuaalimarkkinoiden tuottoihin eivätkä nähneet tarpeeksi niihin liittyneitä riskejä. Usko markkinoiden järkevään, itseään säätelevään mekanismiin sai kovan kolauksen. Erityisesti EU:n piirissä on kohdattu ennen näkemättömiä ongelmia. Eurokriisi on edelleen vaikea haaste taloudelliselle ja poliittiselle päätöksenteolle. Olivatko Saksan ja Ranskan pankkiirit kreikkalaisia kumppaneita rahoittaessaan kvartaalitalouden sankareita, joiden jälkiä EU:n veronmaksajat nyt paikkaavat?

Tavallinen suomalainen palkansaaja ja kuluttaja ei todennäköisesti ajaudu kovin helpolla liialliseen riskinottoon. Suomalainen kadunmies nähdään yleensä persoonaltaan sääntilisenä, asiansa hoitavana ihmisenä. Hän pyrkii hoitamaan niin talouttaan, terveyttään kuin muutakin elämänsä varman päälle. ”Mieluummin pyy pivossa kuin kymmenen oksalla.” Tämä tunnollisuus ja luotettavuus on pantu kuvaamaan myös koko maatamme. Suomi onkin kautta vuosikymmenten tunnettu velkansa ja asiansa hoitavana ja ainakin toistaiseksi vielä parhaan luottoluokituksen maana. Tämä suomalainen piirre on vaikuttanut myös kuluneen vuoden aikana, kun Suomi on vetänyt poliittisia linjauksiaan eurokriisin hoidossa. Kun olemme itse hoitaneet asiamme kansainvälisesti katsoen

kohtuullisen hyvin, odotamme muidenkin toimivan samoin, hoitavan velkansa ja vastuunsa. Viime syksyn raamitupo ja maaliskuussa sitä seurannut työmarkkinaosapuolten sopimus yhdessä hallituksen kehysriihipäästösten kanssa osoittavat, että vaikeassa tilanteessa päätöksentekijöiltämme löytyy edelleen keskinäistä luotamusta.

Tuloerot ovat maassamme kasvaneet viime vuosina varsinkin johdon palkitsemis- ja optio-ohjelmien vuoksi. Sitä vastoin kaikkein pienituloisimpien toimeentulo on käynyt yhä heikommaksi. Heitä ovat pitkäaikaistyöttömät, nuoret koulutuksen ja työmarkkinoiden ulkopuolelle jääneet ja kymmenet tuhannet nuoret aikuiset koulutuksestaan huolimatta. Monet mielenterveyskuntoutujat kuuluvat myös tähän ryhmään, samoin suuri osa eläkeläisistä.

Kun ihminen jää sivuun työelämästä, hänen tulevaisuuden näkymänsä ovat kovin harmaat ja epävarmat. Työttömyyden pitkittyessä taloudellinen tilanne heikkenee. Usko omaan selviytymiseen alkaa heiketä entisestään. Tähän kierteeseen alkaa herkästi liittyä lisääntynyt alkoholin käyttö, oman terveyden laiminlyönti ja sosiaaliset, varsinkin perheen ongelmat. Yhteiskunnalliset ja yksilölliset tekijät kietoutuvat toisiinsa, synnyttäen herkästi toisiaan vahvistavan, kielteisen kehityskulun. Riippuen ideologisista lähtökohdista tällaiseen elämäntilanteeseen joutunut voidaan nähdä helposti joko kyvyttömänä tai laiskana tai sitten enemmänkin yhteiskunnan uhrina.

Työelämän nykyiset vaatimukset voivat useastakin nuoresta näyttää niin kovilta, ettei heillä ole kunnolla rohkeutta edes yrittää hakea omaa paikkaansa työmarkkinoilla. Kyse on nuorten muodostamista, usein puutteellisiin tietoihin perustuvista mielikuvista ja käsityksistä. Nuorten arvoja koskeneissa tutkimuksissa on

viime vuosina käynyt ilmi, että nuoret suhtautuvat työhön ja työelämään sinänsä myönteisesti mutta monitahoisesti. Palkka ei suinkaan ole tärkein asia nuorten mielestä, vaan se, että työ on mieluisaa ja antaa tyydytystä ja että he tulevat työssä kohdelluksi oikeudenmukaisesti. Sen jälkeen tulee vasta työstä saatava rahallinen korvaus. Tämä on haaste työmarkkinajärjestöille, jotka perinteellisesti ovat kamppailleet keskenään palkoista, työajoista, lomista jne. Työelämän laadulliset tekijät kuten työyhteisön johtaminen ovat vasta viime vuosina nousseet käsittelyyn toden teolla. Työn tulee tarjota tekijälleen myös yhteisöllistä houkutusta ja tukea itsensä kehittämiseen. Nuorten on saatava työelämästä syntymään myönteisempi ja monipuolisempi mielikuva nykyisen, osin vääristyneen ja yksipuolisen kuvan sijasta. Työhön pääseminen on kyettävä saamaan nykyistä joustavammaksi ja nuoren lähtötilanteen huomioon ottavaksi.

Työelämän ulkopuolella oleviin nuoriin suhtautuminen on kysymys, jossa ideologiset kannanotot usein eroavat toisistaan. Hyvätuloi- sista, omaa varakkuuttaan kasvattavasta toimijasta kyseessä voi olla enemmänkin näiden nuorten saamattomuus. Myötämielisemmästä, sosiaalista herkkyyttä omaavasta henkilöstä kyse on yhteiskunnan kovuudesta, joustamattomasta suhtautumisesta heikompia jäseniään kohtaan. Jos juuri peruskoulunsa työläästi päättänyt nuori näkee myös työelämän vain jonain keskinäisen kilpailun kenttänä, hän kenties kokee itsensä neuvottomaksi ja väheksyy omia mahdollisuuksiaan. Tällöin halu hankkiutua lukio- tai ammatilliseen koulutukseen on häilyvää. Hän saattaa kognitiivisen virhearvion tapaan yliyleistää tilanteensa ja ajatella, ettei tästä tule mitään, en pärjää noilla areenoilla. Huolestuttavaa on, että hän voi samalla myös lyödä laimin itsestään huolehtimisen, ajautua

DISCUSSION

pähteiden käyttäjäksi tai rikollisuuteen. Hän on ehkä persoonaltaan herkempi, kognitiivisia puutteita omaava, tunne-elämän tasapaino voi vaihdella ja masennusoireilua ilmetä. Nämä lapset ja nuoret tarvitsevat viimeistään peruskouluvaiheessa erityishuomiota ja tukea. Muutoin he ovat perin alttiita sosiaaliseen syrjäytymiseen. Se tulee yhteiskunnalle aikaa myöten erittäin kalliiksi. Taloudellisen taantumun oloissa siihen varsinkaan ei olisi varaa.

Omat reunaehdonsa talouselämän tulevaisuudelle asettavat odotukset ja vaatimukset kestävästä kehityksestä. Siihen kuuluu talouden ohella myös sosiaalisesti ja ekologisesti kestävä kehitys. Toistaiseksi niiden keskinäinen yhteensovittaminen näyttää tuottavan suuria vaikeuksia. Taloudellisen kasvun vaatijoilla on ollut vahvin ääni. Luontoympäristön ja luonnonvarojen puolesta puhujien ja ilmaston muutoksesta huolestuneiden ääni alkaa kuitenkin kuulua yhä vahvemmin eri foorumeilla. Näiden kehityksen eri puolien keskinäisestä yhteensovittamisesta riippuu ratkaisevasti, miten globaali kehitys löytää uusia kestävämpiä uomia.

Yhä enemmän näyttää siltä, että globaalitason muutos alkaa vaikuttaa niin maanosien kuin kunkin maan kehitykseen. Sitä kautta tullaan myös yksittäisen kansalaisen osallisuuteen ja vaikuttamismahdollisuuksiin. Tällöin on kyse yksittäisen kuluttajan valinnoista tavaroiden ja palveluiden markkinoilla, joilla maiden ja maanosien rajat ovat madaltuneet. Tässä myllerryksessä myös EU joutuu toimimaan ja etsimään ratkaisuja Euroopan selviytymiseen. EU:n ja jäsenmaiden kyky löytää kestäviä sovelluksia hyödykkeiden tuotannolle ja kulutukselle tulee yhä tärkeämmäksi. Muutokseen liittyy se, että monet suuryritykset Suomessakin ovat alkaneet viedä entistä enemmän asiantuntijapalveluja eri puolille maailmaa.

Teknologian kehityksen mukanaan tuomia uusia kestävämpiä ja luontoarvot paremmin huomioon ottavia ratkaisuja ei voi liikaa korostaa. Kulttuuri, taide-elämä ja niiden aineettomat tuotteet saavat entistä enemmän tilaa ja merkitystä. Sitä kautta voidaan hillitä myös luonnonvarojen kulutusta, ympäristön saastumista ja kulumista. Ihmisten huoli ympäristön kehityksestä voi alkaa vaikuttaa haavoittavasti entistä useampien kansalaisten ja yhteisöjen psyykkiseen hyvinvointiin. Näin käy varsinkin, jos siihen liittyy vielä työpaikkojen katoaminen ja muut turvattomuutta aiheuttavat tekijät, kestäväälle kehitykselle käänteiset ilmiöt.

Tulevina vuosina kysymys yksilön, yhteiskunnan ja yritysten vastuusta tulee entistä monitahoisemmaksi. Ellei ihmisille ala löytyä työtä ja toimeentuloa laajojen irtisanomisten jälkeen, kyse on epäilemättä yhteiskunnan tuotantorakenteen ja palveluverkoston kyvyttömyydestä suuryrityksen kylmän rationaalisen päätöksenteon keskellä. Yrityksen etu menee muun edelle. Väistämättä yhteiskunnan ja talouselämän tulee yhdessä etsiä jatkossa entistä tiiviimmin ratkaisuja kansainvälisen työnjaon ja tuotantorakenteen muutosten mukanaan tuomiin ongelmiin. Niiden onnistumisesta riippuu, kuinka paljon työttömyys ja sen aiheuttamat sosiaaliset ja terveydelliset ongelmat rasittavat niin yksittäistä kansalaista kuin hänen perhettään. Erityisen herkkiä kielteisille vaikutuksille ovat lapset ja nuoret.

Yhteiskunnan koulutustaso on meillä kansainvälisesti korkea ja myös tieteellinen kehitys jatkuu. Monimutkaistuneessa maailmassa yhä tärkeämmäksi tulee psykologian ja muiden tieteiden välinen yhteistyö ja entistä syvällisempi lähestymistapa edessä oleviin ihmisen ja yhteiskunnan välisiin ongelmiin. Muuten ne voidaan nähdä liian kapeasti yksilöllisinä, ihmisen

psykkisenä rajoittuneisuutena ja heikkoutena. Työelämän tule tarjota tulevina vuosina joustavammin mahdollisuuksia erilaiseen työllistymiseen. On otettava huomioon niin henkilöiden elämäntilanne kuin yksilölliset eroavuudet ja soveltuvuus kuhunkin työtehtävään. Työvoimapolun uhatessa on yhä vähemmän varaa jättää ketään työkäistä mahdollisuuksien ulkopuolelle.

Tässä esityksessä on kuvailtu niitä yksilöpsykologisia, sosiaalisia ja yhteiskunnallisia tekijöitä, jotka koko ajan vaikuttavat ihmisten taloudelliseen käyttäytymiseen, niin myös taloudellisen taantuman ja laman syntyyn ja nii-

den ilmenemismuotoihin. Nämä eri tason tekijät ovat mukana sekä yritettäessä ehkäistä näitä ilmiöitä että yritettäessä hoitaa ja voittaa niiden aiheuttamia ongelmia. Maailmanhistoria osoittaa, että ihmislaji on aikojen kuluessa sopeutunut suuriinkin olosuhteiden vaihteluihin. Luonnonympäristö, ilmasto kuten myös työ ja työelämä ovat kokeneet monia mullistuksia. Ihminen on keksinyt itselleen kulloinkin selviytymiskeinoja ja välineitä. Voimme uskoa, että näin tulee tapahtumaan vastakin. Mutta jos yksilölliset, maakohtaiset ja globaalit ratkaisut viivästyvät kovin, maapallon käytettävissä oleva aika saattaa käydä vähiin. ■